

Dariusz Rozmus

Przestrzenne zastosowanie obyczajowego prawa religijnego na przykładzie cmentarza żydowskiego

---

Roczniki Administracji i Prawa 15/1, 99-111

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Oryginalny artykuł naukowy

Original Article

Data wpływu/Received: **10.02.2015**

Data recenzji/ Accepted: **05.03.2015**

Data publikacji/Published: **02.06.2015**

Źródła finansowania publikacji: **Wyższa Szkoła Humanitas**

Authors' Contribution:

(A) **Study Design (projekt badania)**

(B) Data Collection (zbieranie danych)

(C) Statistical Analysis (analiza statystyczna)

(D) Data Interpretation (interpretacja danych)

(E) Manuscript Preparation (redagowanie opracowania)

(F) **Literature Search (badania literaturowe)**

Dariusz Rozmus¹

PRZESTRZENNE ZASTOSOWANIE OBYCZAJOWEGO PRAWA RELIGIJNEGO NA PRZYKŁADZIE CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO

UWAGI WSTĘPNE

Już w starożytnej kulturze egipskiej dom człowieka na tym świecie zarówno w sensie dosłownym, jak i w przenośni był mieszkaniem przejściowym. Grobowiec pojmowany był natomiast jako „dom wieczny”, określane czasami też jako „zamek wieczności”². Zapewne echa tego odwiecznego poglądu utrwaliły się w innej starożytnej kulturze o śródziemnomorskich korzeniach, której przedstawicielom przyszło przez wieki żyć na ziemiach polskich. Poglądy na losy ewentualnej pośmiertnej egzystencji duszy są w judaizmie bardzo złożone. Nie miejsce tu, aby to zagadnienie rozwijać³, ale należy zaznaczyć, że w sposób

¹ dr hab.; Wyższa Szkoła Humanitas.

² Por. I.E.S. Edwards, *Piramidy Egiptu*, Warszawa 1995, s. 36.

³ *Proch powróci do ziemi, z której powstał zaś duch powróci do Boga, który go dał* (Kohélet 12:1-7). *Świat Ten* [mowa o świecie doczesnym – DR] *jest podobny do podziemnej jaskini położonej na pustyni. Jej mieszkaniec wyobraża sobie, iż zawiera ona w sobie całość istnienia, gdyż nigdy nie widział niczego co istnieje poza nią.*

oczywisty duchowe przekonania ludzi znajdują swoje niejako materialne odzwierciedlenie w postaci organizacji i wyglądu nekropolii – miejsca ostatecznego spoczynku. Jest to widoczne szczególnie z tego powodu, że aż do XVIII wieku w społeczności żydowskiej prawo religijne czyli *halacha* (lm *halachot*)⁴ normowało większość kwestii rozstrzyganych dziś przez prawo cywilne i karne⁵. Podczas obrad Sejmu żydowskiego (sejm – waad) zapisano: „Jest Bóg [w niebie] i sędziowie na ziemi, także na naszej ziemi”. Sprawne i prawidłowo funkcjonujące sądownictwo żydowskie służyło wcielaniu prawa żydowskiego w życie⁶. Brak w tym systemie oczywistego w naszych czasach trójpodziału władzy. Sędziami byli rabini i można przyjąć, że sprawy cywilne były rozpatrywane z perspektywy nauki rabinackiej.

Cmentarz w kulturze żydowskiej często określano mianem „domu wieczności”. Od schyłku średniowiecza zwano go eufemistycznie „domem życia”. Określano go jeszcze na wiele innych sposobów, a wszystkie znamionowały szacunek i cześć⁷. Znanych jest też wiele innych określeń cmentarza. Za *Słownikiem judaistycznym* można tu wymienić *Be(j)t moed le-chol chaj* – dosł.: dom uroczystego zgromadzenia wszystkich żyjących; *be(j)t chaim* – dom życia wiecznego; *be(j)t olam* – dom świata (wiecznego) oraz w języku jidisz: *bejsa-kwore*, *bejs-ojtem*, *besojtem*, *besalmen*⁸. Najbardziej „konkretna” i być może wskazująca na postępującą sekularyzację społeczeństwa żydowskiego jest nazwa *bet hakwarot*, czyli dosł. „dom mogli”⁹. W Polsce w języku potocznym używa się wielu określeń będących najczęściej przekształceniem niemieckiego słowa *der Kirchof*: „kirkut”, „kirhof”, „kierkof”, a nawet „kerkow”, „kierchol”. Nazwy te nie mają konotacji negatywnych, są określeniami neutralnymi.

Cmentarz w tradycji judaistycznej jest, jak widać chociażby w świetle większości przedstawionych powyżej określeń, miejscem świętym¹⁰. Jednocześnie jest miejscem chronionym przez obowiązujące w Polsce ustawodawstwo¹¹. Rafał Cebula stwierdza: „Zgodnie z treścią art.

Gdyby opuścił jaskinię, odkryłby wówczas istnienie rozległych łądów, niebo, oceaną, gwiazdy i ciała niebieskie. Człowiek żyjący w tym świecie wyobraża sobie, iż jest on jedyną formą istnienia. Gdyby jednak opuścił ten świat, zobaczyłby wówczas rozległy Przyszły Świat i stałby jak rażony piorunem pełen nabożnego lęku i czci” oraz kolejny cytat: Świat, który nadejdzie, jest wieczny, nie zaś nietrwały i przemijający. Jeśli zastanowimy się nad obydwoa światami, wówczas z łatwością zrozumiemy słowa Miszny – Rabi Jakow uczył: *Ten świat podobny jest do przedsionka Przyszłego Świata; przygotowuje się w przedsionku, abyś wszedł do komnaty (Avot 4: 21)”*, cyt. za: rabin Z. Greenwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, red. rabin S. Pecaric, Kraków 2005. s. 494. Tematykę tę rozwija wielu autorów – por. m. n. S.P. Raphael, *Jewish Views of the Afterlife*, Jason Aronson, INC. Northvale, New Jersey – London 1996. W polskiej literaturze przedmiotu por. O. Goldberg-Mulkiwicz, *Obrzędy żałobne i pogrzebowe Żydów polskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, nr -2, s. 103, por. zwłaszcza opis postępowania trzech dusz po śmierci [ciała].

⁴ Halacha, czyli tradycja, reguła, prawo to zbiór reguł dotyczących zasad prawnych judaizmu w założeniu prowadzących wiernych przez życie jak po ścieżce (słowo pochodzi od rdzenia semickiego hlch – wędrować). Por. R. Żebrowski [hasło] „Halacha” [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 1, Warszawa 2003, s. 544-545.

⁵ „Charakterystyczne dla prawa karnego JUDAIZMU jest zatarcie granic pomiędzy normami prawnymi, religijnymi, obyczajowymi etc.” – cyt. za: B. Sygit, D. Wąsik, T. Kuczur, *Prawo karne judaizmu*, Toruń 2015, s. 64.

⁶ A. Michałowska, *Sejm Żydów litewskich (1623–1764)*, Warszawa 2014, s. 119.

⁷ I. Abrams, *Jewish Life in the Middle Ages*, New York 1985, s. 77.

⁸ Por. J. Jagielski, [hasło] „Cmentarz żydowski”, [w:] *Polski słownik judaistyczny...*, s. 296-297.

⁹ Por. E.B. Cohn, *Das Jüdische ABC*, Berlin 1935, s. 94-96.

¹⁰ Cmentarz jest zarazem miejscem nieczystym. Dlatego też przy wyjściu jest studnia, przy której trzeba dokonać ablucji.

¹¹ Prawne aspekty ochrony cmentarzy żydowskich omawia m.in. T. Gardocka, *Cmentarze jako dobra kultury*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009, 138-147.

5 Konstytucji RP Rzeczpospolita Polska, strzeże dziedzictwa narodowego. Natomiast wedle jej art. 6 ust. 1 Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju. Nie wdając się w bliższe rozważania na temat konstytucyjnego pojęcia narodu, zwłaszcza że Preambuła Konstytucji odwołuje się do jego chrześcijańskich korzeni, biorąc pod uwagę wielowiekową, niustannie i wzajemnie przenikającą się między sąsiadami wspólnotę gospodarczą i historyczną, można poprzestać na przyjęciu szerokiego i nowoczesnego rozumienia konstytucyjnego dziedzictwa przez uznanie, iż obejmuje ono dziedzictwo kulturowe, w którym zawarte jest także pojęcie dziedzictwa kulturowego narodu żydowskiego. Dziedzictwem kulturowym są dobra materialne i niematerialne, którym przypisana jest wartość duchowa, historyczna, religijna, a które są uznane za godne ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa, także w celu przekazania ich następnym pokoleniom ze względu na te właśnie wartości. Nie może budzić wątpliwości, iż cmentarz żydowski wypełnia pojęcie dziedzictwa kulturowego. Jak niewiele innych materialnych zjawisk jest ono nośnikiem wartości duchowych, świadectwem kultury żydowskiej oraz dowodem historii społeczności żydowskiej, zwłaszcza w jej przestrzeni religijnej. Podlega ono tym samym ochronie konstytucyjnej¹².

„PAMIĘĆ BĘDZIE ZAPISANA NA WIEKI!”

Aby przedstawić stosunek Żydów do spraw ostatecznych, przydatne będzie przedstawienie fragmentów tekstów nagrobnych odnoszących się do praw ostatecznych.

Śmierć jest wydarzeniem jednostkowym bezpowrotnie ogarniającym całego człowieka. W ujęciu teologicznym człowiek jest Jednością: „Człowiek istnieje uprzednio wobec swojej wolnej decyzji, która jest podporządkowaniem określonym prawom, a tym samym podlegająca koniecznemu rozwojowi [i końcowi – DR] i która [Jedność – DR] z drugiej strony musi swobodnie sobą rozporządzać, a więc która ostatecznie jest tym, czym chce być w swojej wolności. Śmierć zatem jest wydarzeniem jednocześnie naturalnym i osobowym¹³. Można uznać, że z powyższymi stwierdzeniami można się zgodzić niezależnie od przynależności wyznaniowej.

Rozważając kwestie związane z cmentarzami żydowskimi, dotykamy kilku niezwykle istotnych problemów prawnych. Jednym z nich jest zagadnienie bezterminowego, usankcjonowanego przez religię, prawa człowieka do trwania po kres czasów. W tym przypadku chodzi oczywiście o zachowanie ludzkich szczątków¹⁴. Jak wynika z lektury inskrypcji nagrobnych, nadzieja na trwanie pamięci o danej osobie odgrywa niebagatelną rolę. Najlepiej zilustruje to kilka cytatów z cmentarzy żydowskich: w Olkuszu¹⁵ (nowy cmentarz) oraz z cmentarza żydowskiego w Sławkowie¹⁶. Podane poniżej przykłady są wersami po-

¹² R. Cebula, *Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym*, [w:] Żydzi na Górnym Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim, red. D. Rozmus i S. Witkowski, Kraków 2011, s. 194.

¹³ K. Rahner, H. Vorgrimler, *Mały słownik teologiczny*, tłum. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1987, s. 449.

¹⁴ Ziemia, na której znajduje się cmentarz żydowski, musi stanowić własność gminy żydowskiej na zawsze (sic!), por. T. Gardocka, *cmentarze jako dobra kultury*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury...*, s. 145-146.

¹⁵ Wszystkie tłumaczenia wykonane przez dr hab. Annę Michałowską-Mycielską, por. K. Kocjan, A. Michałowska, D. Rozmus, M. Rozmus, A. Witek, *Nowy cmentarz żydowski w Olkuszu*, Kraków 2003.

¹⁶ L. Hońdo, M. Cyankiewicz, D. Rozmus, M. Rozmus, W. Starościak, *Cmentarze żydowskie w Dąbrowie*

chodzącymi z dłuższych, dochodzących zwykle do kilkunastu wierszy inskrypcji hebrajskich, umieszczanych na przedniej ścianie żydowskiego nagrobka, czyli macewy.

- Olkusz, nagrobek nr 1. (...) 13. *Jego dobroczynność zapewni mu wieczny spoczynek.* 14. *Na tym kamieniu będzie wyryta pamięć o nim.* 15. *Błogosławiona wiecznie, aby (ją) przekazywać z pokolenia na pokolenie.*

- Olkusz, nagrobek nr 20. (...) 10. *I na wieki będzie wyryta pamięć o nim.*

- Olkusz, nagrobek nr 43. (...) 4. *Na wieki będzie wyryty pomnik dla drogiej duszy.*

5. *Jego imię i pamięć będą trwały dla jego potomków.*

- Olkusz, nagrobek nr 109. (...) 11. *Wspomnienie o niej będzie wyryte w wersach tego kamienia* 12. *dla wiecznej pamięci – [kobieta] droga nie zostanie zapomniana.*

- Olkusz, nagrobek nr 121. (...) 9. *Nad nią ta marmurowa skała.* 10. *Niech błogosławiona pamięć o niej będzie zapisana na wieki!*

Z punktu widzenia regulacji prawa żydowskiego istotny jest fakt absolutnej nienaruszalności cmentarza¹⁷. Wynika on przede wszystkim z religijnego przekonania, że zmarli mają oczekiwać nadejścia Mesjasza. Konsekwencją tego jest zakaz likwidacji cmentarza i grobu. W tym miejscu można podać kilka przykładów inskrypcji nagrobnej, które na to wskazują (tłumaczenie L. Hońdo i A. Michałowskiej).

- Olkusz, nagrobek nr 18. (...) *Powstanie do życia i zobaczy światło.*

- Sławków, nagrobek nr 5. (...) *Jego dusza wonnością aż obudzą się śpiący w prochu* (por. Księga Daniela: 12, 2)¹⁸.

- Sławków, nagrobek nr 125. (...) *Bez przerwy pociesza jednak, że nadejdzie czas, gdy będą mogli żyć zmarli.*

Zakaz likwidacji grobu w sytuacji ograniczenia przestrzeni grzebalnej często utrudniał założenie nowego grobu. W okresie średniowiecza gminy żydowskie, ścięsnione na niewielkim obszarze dzielnicy żydowskiej (lub tylko przy ulicy), położonej w obrębie murów miejskich, stawały często wobec problemu pozyskania przestrzeni na powiększenie cmentarza. W sytuacji gdy na cmentarzu nie było już miejsca do pochówku, kupowano nowy grunt, albo jeśli zakup nowego placu nie był możliwy, usypywano grubą warstwę ziemi (nasyp), w której grzebano kolejnych zmarłych. Rozwiązanie takie mogło być tylko działaniem doraźnym. Warto tutaj dodać, że ciało jest pojmowane w sensie integralnym, obejmującym wszystkie jego elementy połączone z ciałem, na przykład jeśli kobieta nosiła perukę, musi ona pozostać razem z ciałem, podobnie jak sztuczne zęby i protezy¹⁹. Na cmentarzu zatem chowa się wszelkie szczytki i przedmioty zawierające krew zmarłego.

Górnicej i Sławkowie, red. D. Rozmus, L. Hońdo, Kraków 2004. Cmentarz żydowski w Sławkowie, będąc miejscem grzebalnym dla gmin żydowskich ze Sławkowa i Strzemieszyc Wielkich (obecnie dzielnica Dąbrowy Górniczej), leży obecnie na terenie gminy Bolesław.

¹⁷ W XX wieku obserwujemy dopuszczenie do badań archeologicznych na cmentarzach żydowskich (Praga, Londyn). Nie jest to akceptowane przez ogół społeczności żydowskich.

¹⁸ W ujęciu Biblii Tysiąclecia wers ten z Księgi Daniela 12, 2 brzmi: *Wielu zaś, co posnęli w prochu ziemi, zbudzi się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrze.* Biblia Tysiąclecia, Pallottinum, Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu.

¹⁹ Rabbbi Shlomo Ganzfried, *Kitzur Shulchon Oruch. The classic guide to the everyday observance of Jewish law*, vol. II Ch. 98–221. A New translation with notes and diagrams by Rabbi Eliyahu Touger. Mozaizm Publishing Corporation New York 1991, s. 740.

PRZESTRZEŃ CMENTARZA ŻYDOWSKIEGO

W ciągu wieków wykształciło się wiele obyczajów i regulacji prawnych związanych z pochówkami²⁰ i funkcjonowaniem cmentarzy żydowskich. Na cmentarzu żydowskim nie wolno jeść i pić. Nie wolno również na teren cmentarza wносить Tory ani traktować go jako skrót drogi²¹. Na wielu cmentarzach można zauważyć, że gdzieś tam na grobach ułożone są kamyczki. Geneza tego powszechnego zwyczaju ma kilka wyjaśnień. Najprawdopodobniej obyczaj ten wywodzi się ze starożytności, gdy zwłoki grzebano na pustyni. Ułożenie kamieni na grobie zabezpieczało zwłoki przed zbezczeszczeniem przez dzikie zwierzęta i było okazaniem szacunku zmarłemu. Stanowiło również podstawowe oznaczenie miejsca grobu²². Ostrzegało też pewne kategorie społeczności żydowskiej o możliwości skażenia rytualnego. Chodzi tutaj o ludzi wywodzących się z pokolenia kapłańskiego, czyli *kohenów*, należących wedle tradycji do rodu potomków arcykapłana Aarona. Nie mogli oni mieć styczności ze zwłokami i dotykać grobów. „Kohen nie może stać się tame – skażony rytualnie. Dlatego też zabrania się mu wchodzenia do domu, w którym znajdują się zwłoki²³, oraz zbliżania się do grobu. Jednakże micwą [dobrym uczynkiem, powinnością, przykazaniem – DR] nakazaną kohenowi jest, by stał się on tame dla swoich krewnych, którzy zmarli²⁴. W praktyce oznacza to dopuszczenie do zbliżenia do zwłok, grobu w przypadku śmierci najbliższych członków rodziny, czyli np. rodziców czy dzieci. W przypadku dalszych krewnych należy zapytać rabina. Generalnie musi być stworzona dla *kohenów* możliwość odwiedzenia grobów bliskich i dalszych krewnych, a nawet przyjaciół, bez możliwości fizycznego zetknięcia się z grobami, grożącego skażeniem rytualnym. Z przekazów biblijnych wiemy, że nagrobki mogły być dodatkowo pobielane, aby ułatwić ich identyfikację w skalistym na ogół terenie Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki. Obyczaj pobielania przetrwał w środowisku współczesnych koczowników saharyjskich, którzy często pobiałką pokrywali kamienne kręgi lub inne oznaczenia wokół swoich mogił²⁵.

Obyczaj stawiania na grobie kamiennej steli – macewy (jid. macejwe) nawiązuje się do opisanego w Księdze Rodzaju pogrzebu Racheli. 19. *I Rachela umarła i została pochowana w Bet Lechem [Betlejem – DR], w drodze do Efrat*. 20. Jaakow [Jakub – DR] *ustawił macewę na jej grobie i jest to macewa grobu Racheli aż do dzisiaj* (Księga Rodzaju. 35. 19 -20)²⁶. W tradycji żydowskiej pamięć tego miejsca i wydarzenia, które gdyby potraktować je nie tylko w sensie religijnym, ale również historycznym, miało miejsce w pierwszej połowie drugiego tysiąclecia p.n.e. istnieje rzeczywiście do dzisiaj²⁷.

²⁰ Por. Michałowska, *Sejm Żydów...*, s. 163-164.

²¹ Pod koniec lat 80. ubiegłego wieku cmentarz żydowski w Pilicy (pod Czarnym Lasem) był tak zarośnięty, że ludzie idący przecinającą go dróżką mogli w ogóle nie zauważyć macew.

²² Początki tego obyczaju mogą sięgać korzeniami nawet tradycji megalitycznych. Zwyczaj ten też występuje w innych kulturach semickich. Znany jest też z Maghrebu zamieszkanego przez wyznających islam Berberów.

²³ Uniemożliwia to ortodoksyjnym Żydom wchodzenie do muzeów, w których znajdują się zwłoki, np. muzeum egipskie (np. British Muzeum i inne).

²⁴ Cyt. za rabin Zew Grunwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch ...* s. 500- 501.

²⁵ T. Kelm, *Architektura sakralna regionów saharyjskich*, Warszawa 1991, s. 82.

²⁶ Tłumaczenie Ewy Gordon z *Tora Pardes Lauder, Księga Pierwsza – Bereszit*, redakcja rabin Sacha Pecaric, Kraków 2001.

²⁷ „Starożytni pisarze (Orygenes Euzebiusz, św. Hieronim) wspominają o pomniku wznoszącym się na grobie Racheli [znajdującym się dokładnie na siódmym kilometrze po opuszczeniu Jerozolimy poprzez Bramę Jafy w kie-

W ciągu wieków ustalono ogólne przepisy dotyczące rozplanowania cmentarza. Co ciekawe, nigdy nie dotyczyły one szczegółowego wyglądu nagrobka. Brak szczegółowej regulacji w tej konkretnej kwestii zaowocował na przestrzeni wieków rozwojem bogatej sztuki sepulkralnej²⁸. Ustalono natomiast odległości, w jakich miały spoczywać ciała zmarłych. Odległość ta nie mogła być mniejsza niż szerokość dłoni. Odstęp między grobami a co za tym idzie – odstęp pomiędzy nagrobkami mającymi na ogół szerokość komór grobowych nie mógł być mniejszy niż jeden łokieć²⁹. Regulację tę można obserwować na zachowanych do dzisiaj cmentarzach. Szerokości macew wahają się na ogół 50–52 cm do maksimum 65–70 cm. Może być to konsekwencją wprowadzenia wspomnianej powyżej regulacji. Łokieć w Polsce w różnych okresach wahał się od 54 do 73 cm³⁰. W XIX i XX wieku zaobserwować można mniej rygorystyczne podejście do wspomnianych powyżej zasad. Co więcej, często brak miejsca wymuszał ścieśnienie nagrobków. W praktyce oznacza to przyleganie ich do siebie.

Każde miejsce grzebalne posiada pewne bardziej lub mniej uchwytnie cechy, które wyróżniają go od innych, podobnych mu obiektów. Cmentarze żydowskie poza indywidualnymi rytami, świadczącymi o charakterze danej gminy, posiadają, co warto jeszcze raz podkreślić, swoiste cechy wynikające z ich uświęconego religiją i tradycją³¹ charakteru. Można

---

runku południowym, podążając ulicą Hebronu – uwaga autora]. Pielgrzym Teodozjusz (530) pisze, że był to pomnik z kamienia. Arkuf (670) informuje, że miał formę piramidy, a inni pielgrzymi dodają, że zbudowany był z 12 kamieni przedstawiających 12 pokoleń Izraela. Krzyżowcy wzniesli tu budowlę na planie kwadratu o boku 7 m., złożoną z czterech filarów połączonych między sobą gotyckimi łukami o 6,5 m wysokości i 3,5 szerokości i zwieńczonych kopułą. W roku 1788 arkady zostały zamurowane i budowla nabrała wyglądu weli (mauzoleum) muzułmańskiego, stanowiąc już wówczas własność mahometan i będąc przez nich nazywana Qubbet Rahil („Kopuła Racheli”). W roku 1841 Mojżesz Montefiore otrzymał dla Żydów klucze „Kopuły Racheli” i dobudował do niej kwadratowy przedsionek, wyposażony w mihrab (niszę modlitewną), jako miejsce modlitwy dla muzułmanów...” – por. D. Baldi OFM, *W ojczyźnie Chrystusa – przewodnik po Ziemi Świętej*, Kraków – Asyż 1982, s. 158-159.

²⁸ Wybór najważniejszych prac na ten temat: M. Goldstein, K. Dresdner, *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich*, Lwów 1935 [reprint – Warszawa 1991]. R. Wischnitzer-Bernstein, *Symbole und Gestalten der Jüdische Kunst*, Berlin 1935; w odniesieniu do starożytności por. E.R. Goodenough, *Jewish Symbols in Greco-Roman period*, Oxford 1992; M. Krajewska, *A Tribe of stones. Jewish cemeteries in Poland*, Warszawa 1993; M. Krajewska, *Cmentarze żydowskie – mowa kamieni*, „Znak” 1983, nr 2-3, s. 397-411; M. Krajewska, *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1-2, s. 27-45; M. Krajewska, *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1-2, s. 45-60; D. Rozmus, *Cmentarze żydowskie ziemi olkuskiej*, Kraków 1999; D. Rozmus, *De Judeorum Arte Sepulcrali – motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej*, Kraków 2005; A. Trzcziński, *Symbole i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.

²⁹ Regulacje te pochodzą z kodeksu *Szulchan Aruch*. Obecnie ukazała się uwspółcześniona wersja tego kodeksu – por. rabin Zew Grunwald, *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, red. rabin Sacha Pecaric, Kraków 2005.

³⁰ W. Krassowski, *Dzieje architektury i budownictwa na ziemiach polskich*, t. 2, Warszawa 1990, s. 28.

³¹ Przede wszystkim tradycją i wynikającą z ewolucji poglądów eschatologicznych w religii żydowskiej. Wielka troska, z jaką otacza się cmentarze i doczesne szczątki ludzkie, stoi często w sprzeczności z wyobrażeniem bytowania dusz (cieni) w Szeolu. Jak pisze Gerhard von Rad, „Co prawda obszar władzy Jahwe nie kończy się bynajmniej na granicy świata zmarłych (Am 9,2; Ps 139 [138], 8), jednak zmarli pozostawali z dala od kultu, poza obszarem, na którym rozwijał się kult. I na tym polegała właściwie ich śmierć. Gdzie panuje śmierć, tam nie opowiada się już o łasce Jahwe, nie głosi się też jego chwały (Ps 88 [87], 12; Iz 38, 18), zmarłych nie obejmuje działanie Jahwe w historii (Ps 88 [87], 11); w tym właśnie wykluczeniu Izrael widział prawdziwą gorycz śmierci. Ponadto zmarli w Izraelu pozbawieni byli również sakralnej godności, którą mogliby się nadal cieszyć, ponieważ wiara w Jahwe występowała z całą ostrością przeciwko pozostałościom kultu zmarłych i przeciwko wszelkim praktykom radzenia się zmarłym” [przedstawia to epizod z wywoływanie przez króla Saula cienia proroka Samuela [I Księga Samuela 28, 7-20] – DR]. „Słusznie zwrócono uwagę na osobliwy fakt, że zmarli nie odgrywali właściwie żadnej roli w życiu dawnego Izraela. Patrząc z pozycji świata żyjących, dla których ośrodkiem i źródłem życia był kult, zmarli znajdowali się w najbardziej skrajnym i niemożliwym już do naprawienia stanie nie-

mówić nawet o swoistej, nawet symbolicznej „przestrzeni cmentarza żydowskiego”³².

Od końca XVIII wieku można zaobserwować liczne zmiany w życiu społeczności żydowskich. Pojawiają się liczne ruchy społeczne, związane tzw. prądem oświeceniowym, czyli Haskalą. Trwają tradycyjne spory pomiędzy zwolennikami chasydyzmu i zwolennikami tradycyjnego nurtu judaizmu rabinicznego. Rozwój kapitalizmu doprowadza do silnej polaryzacji społeczeństwa. Na przestrzeni XIX w. zaowocuje to powstaniem radykalnych ruchów społecznych nawiązujących do spuścizny Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. W drugiej połowie XIX wieku wyraźnie zaznacza się nurt asymilacyjny w obrębie społeczności żydowskiej³³. Z drugiej strony rozwija się nurt syjonistyczny, rosną w siłę radykalne ruchy społeczne, owocujące rewolucjami w 1905 i 1917 r. Od końca XVIII w. narasta coraz bardziej zdecydowane oddziaływanie ówczesnych państw na społeczeństwo żydowskie; w warunkach naszego kraju oznacza to oddziaływanie zaborców. Idee równoprawnienia zawarte w Kodeksie Napoleona przenikają do prawodawstwa cywilnego³⁴.

Przyspieszony rytm przemian społecznych musiał odzwierciedlić się również w wyglądzie cmentarzy żydowskich. W ujęciu A. Trzcińskiego nekropolie żydowskie można ująć i starać się opisać jako swoisty *tekst kultury*³⁵.

Ponieważ to, co jest dla nas dostępne pod względem badawczym, odnosi się w zdecydowanej większości do cmentarzy XIX i XX-wiecznych, to głównie pochodzące z tego okresu obiekty mogą być poddane ocenie badawczej. Możemy się zastanawiać, czy tradycyjne regulacje, wynikające z obyczaju i prawa religijnego, mają zastosowanie w ich tworzeniu. Biorąc pod uwagę ograniczoną bazę badawczą³⁶, skoncentrujemy się w tym artykule na jednym

---

czystości. Pozostawali poza sferą wszystkich wartości życia. Również ci, którzy trwali w stanie smutku i żałoby, nie obiecywali sobie żadnej pociechy stąd, że po swej śmierci połączą się z umiłowymi niegdyś cieniami. Cienie nie doznają już ludzkich uczuć w całkowitej obojętności znoszą własny los (Job 14, 21 n.)” – por. G. von Rad, *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986, s. 305. To stanowisko oczywiście ewoluowało na przestrzeni wieków. Można przyjąć, że rozwój wiary w nadejście oczekiwanego Mesjasza i zmartwychwstanie ciał wydaje się w tym wypadku stosownym wyjaśnieniem troski o szczątki zmarłych.

³² Por. L. Hońdo, *Przestrzeń żydowskiego cmentarza*, [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej ok. 1900 r.*, Kraków 2002, s. 195-214. Por. też J.P. Woronczak, *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.

³³ A. Cała, *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897)*, Warszawa 1989.

³⁴ Przykładem mogą tu być pochodzące z 1821 r. *Regulacje dotyczące nadzorców bóżniczych i o rachunkowości funduszków bóżniczych...*, w których rozpatrywano również kwestie cmentarzy. Por. J. Kirsztot, *Prawa Żydów w Królestwie Polskim – zarys historyczny*, Warszawa 1917, s. 44. Uregulowania zawarte w Kodeksie Napoleona generalnie legły u podstaw XIX-wiecznego prawodawstwa. Widoczne to jest w prawodawstwie Królestwa Polskiego w wielu aspektach, m.in. w zasadach dziedziczenia. Por. J. Bieda, D. Wiśniewska, *Zasady dziedziczenia ustawowego na ziemiach Królestwa Polskiego po 1826 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, tom LXVI, zeszyt 1, Poznań 2014, s. 105.

³⁵ A. Trzciński, *Cmentarze żydowskie w XIX i XX wieku (do Holokaustu) w Europie Środkowo-Wschodniej jako tekst kultury* [w:] *Sztuka cmentarzy w XIX i XX w.*, Warszawa 2010, s. 265-281.

³⁶ Wśród publikacji poświęconych cmentarzom żydowskim, poza wymienionymi już publikacjami dotyczącymi Olkusza i Sławkowa, należy wymienić prace L. Hońdy (ośrodek krakowski) – por. L. Hońdo, *Epitafia i symbolika żydowskiego cmentarza w Tarnowie*, Tarnów 1992, L. Hońdo, *Inskrypcje starego cmentarza żydowskiego w Krakowie*, cz. 1, Kraków 2000, M. Wodzińskiego (ośrodek wrocławski) – por. M. Wodziński, *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku. XIII–XVIII w.*, Wrocław 1996, J. Proszyka, *Cmentarz żydowski w Bielsku-Białej*, Bielsko-Biała 2000, A. Trzcińskiego (ośrodek lubelski). Z nowszych pozycji por. A. Trzciński, *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku*, Lublin 2007; J.K. Cymbler, *Cmentarz gmin żydowskich Będzina i Czeladzi*, Tel Aviv 2007, K. Urban, *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006, A. Michałowska, D. Rozmus, M. Rozmus, *Stary cmentarz żydowski w Olkuszu – materiały inwentaryzacyjne*, Olkusz 2007, L. Hońdo, D. Rozmus, S. Witkowski, *Cmentarz żydowski w Jaworznie*, Jaworzno – Kraków 2012.

obiekcie. Będzie to przebadany i opisany cmentarz żydowski w Sławkowie³⁷. Powstał on na gruntach (1/2 morgi) nabytych od właściciela dóbr Krzykawka w roku 1907. Najstarszy nagrobek (nr 117), należący do Riwki, córki Abrahama, posiada datę jej śmierci – 1904 r. Prawdopodobnie w 1907 r. zalegalizowano istniejący już stan faktyczny³⁸.

To, co przynajmniej pozornie nie poddało się przemianom w ciągu ostatnich dwóch stuleci, to rzędowe ułożenie cmentarzy żydowskich – do okresu II wojny światowej, w praktyce do 1941, czasami 1942 roku. Podobnej wielkości mogiły zwieńczone stelami – macewami przylegają do siebie w mniej lub bardziej ścieśnionych rzędach. Jest to jednak tylko konstatacja stanu faktycznego, wynikająca z powierzchniowego oglądu rozplanowania cmentarza.

W tradycyjnym układzie mogiły kobiet i mężczyzn ulokowano oddzielnie. Oznacza to, że można było poruszać się pomiędzy szeregami męskich grobów, a w innym miejscu usytuowano szeregi grobów kobiet. Schemat ten złamano wraz z wprowadzeniem kwater tzw. „postępowców”. Zaczęto dla tych ostatnich wydzielać specjalne kwatery, w których chowano członków rodziny obok siebie³⁹, czasami powstawały w tych miejscach murowane groby (grobowce rodzinne) analogicznie jak na cmentarzach chrześcijańskich. Rozpoczęto też w nowszych partiach cmentarza wyznaczanie szerokich alej umożliwiających łatwiejszą komunikację.

Tradycyjny układ oddzielnie położonych rzędów grobów mężczyzn i kobiet⁴⁰ to nie jedyna specyfika rozplanowania zaprojektowanego i rozwijającego się wedle religijnych reguł cmentarza.

Kolejnym zjawiskiem związanym z obyczajem religijnym jest miejsce usytuowania grobów *kohenów*, czyli, tak jak już wspomniano powyżej, ludzi należących, wedle tradycji, do rodu potomków arcykapłana Aarona⁴¹. Członków tego rodu obowiązują również

³⁷ Por. D. Rozmus, *Cmentarze żydowskie ziemi olkuskiej*, Kraków 1999; L. Hońdo, M. Cyankiewicz, D. Rozmus, M. Rozmus, W. Starościak, *Cmentarze żydowskie w Dąbrowie Górniczej i Sławkowie*, red. D. Rozmus, L. Hońdo, Kraków 2004; D. Rozmus, *De arte judeorum sepulchrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulchralnej*, Kraków 2005.

³⁸ Wykaz wszystkich nieruchomości będących własnością Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Sławkowie, Dokument nr 713, Sławków 26.02.1933 r. Dokument znajduje się w prywatnych rękach, autor miał do dyspozycji niedoskonałą jego kserokopię.

³⁹ A. Trzciniński, *Cmentarze żydowskie w XIX i XX wieku (do Holokaustu)*, s. 266. Dodatkowym zagadnieniem jest kwestia miejsca pochowania osób obłożonych klątwą (herem) samobójców i złoczyńców. Zagadnienie to samo w sobie niezwykle ciekawe nie może być obecnie badane przy okazji opracowywania cmentarzy, które nie posiadają stosownych odnoszących się do tego typu kategorii ludzi dokumentów historycznych. Jest to zdecydowanie najczęstsza sytuacja w odniesieniu do zasobów archiwalnych w chwili obecnej. Por. też B. Stawiarski, *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, [w:] *Średniowieczne i nowożytne nekropolie Wrocławia*, red. K. Wachowski, „Wratislavia Antiqua”, 12/2010, s. 263.

⁴⁰ Nagrobki kobiet często oznaczone są przedstawieniami świeczników, chociaż nie są to wyłączne symbole używane do oznaczenia grobów kobiet. Menora, czyli świecznik ośmioramienny, może się pojawiać również na grobach mężczyzn. W momencie gdy nie ma możliwości odczytania inskrypcji nagrobnej, znajomość podstaw żydowskiej symboliki nagrobnej jest dogodną okolicznością umożliwiającą wstępną identyfikację nagrobka. Nagrobki mężczyzn są oznaczane większym zbiorem symboli. Najpopularniejsze symbole to m.in. księgi, biblioteczki z księgami, oznaczenia związane z grobami lewitów, takie jak dzban i misa, lew (rzadko też na grobach kobiet np. w Będzinie), lancet rytualny, menora – ośmioramienny świecznik i inne. Por. rozważania na ten temat w pracy: D. Rozmus, *De Judeorum Arte Sepulchrali. Motywy artystyczne...*, s. 187-197 (oraz tablice po rozdziale).

⁴¹ Nagrobki *kohenów* oznaczone są symbolem dłoni w geście kapłańskim. Gest ten nawiązuje do powinności kapłańskich wyrażonych w Księdze Liczb (6, 22–26). A. Schwartzman rozpoczyna w swojej książce pt. *Graven Image. Graphic Motifs of the Jewish Gravestone*, New York 1993 omawianie dłoni jako symbolu ikonografii nagrobnej słowami Psalmu (134, 2): „Wznoście dłonie/swe ręce i błogosławcie” (s. 22). Dłonie – jako jeden z najbardziej rozpowszechnionych na nowożytnych nagrobkach żydowskich symboli – są przedstawiane w różnorodny sposób. Charakterystyczny układ to skierowanie ich wewnętrzną stroną w kierunku

pewne specjalne przepisy dotyczące obyczajów grzebalnych. Chodzi o praktykę umieszczania grobów kapłańskich w bliskiej odległości od wejścia na cmentarz lub blisko muru cmentarnego. Dzięki temu można było oglądać grób swoich bliskich nawet nie wchodząc na cmentarz. Miało to, jak już wspomniano powyżej, uniemożliwić skażenie rytualne poprzez kontakt z innymi grobami podczas odwiedzin grobów bliskich.

Dzięki monograficznemu opracowaniu cmentarza żydowskiego w Sławkowie⁴² posiadamy dokładny plan cmentarza. Katalog nagrobków zawiera dane osobowe oraz opis samego nagrobka. W opisie uwzględniono przedstawienie symboliczne (m.in. takie jak świeczniki i dłonie), dzięki temu możemy prześledzić praktyczne zastosowanie omówionych powyżej zaleceń religijnych bez znajomości języka hebrajskiego (por. ryc. 1).

Ryc. 1. Cmentarz żydowski dla gmin żydowskich w Sławkowie i w Strzemieszycach Wielkich. Planigrafia rozmieszczenia grobów żeńskich i męskich, w tym grobów *kohenów*.

Źródło: L. Hońdo, M. Cyankiewicz, D. Rozmus, M. Rozmus, W. Starościak, *Cmentarze żydowskie w Dąbrowie Górniczej i Sławkowie*, red. D. Rozmus, L. Hońdo, Kraków 2004.

patrzącego. Palce są w specjalnym układzie: palec środkowy łączy się ze wskazującym, natomiast mały palec z serdecznym. Dłonie mogą stykać się kciukami oraz połączonymi palcami środkowym i wskazującym. Nie brak też przedstawień, w których dłonie są pokazane tylko grzbietem, bez szczególnego ustawiania palców. Występują też kompozycje, w których wszystkie palce mogą być złączone. Wtedy zwykle dłonie ukazane są obok siebie i nie stykają się. Por. rozważania na ten temat w pracy: D. Rozmus. *De Judeorum Arte Sepulcrali. Motywy artystyczne...*, s. 207-210 (oraz tablice po rozdziale).

⁴² L. Hońdo, M. Cyankiewicz, D. Rozmus, M. Rozmus, W. Starościak, *Cmentarze żydowskie w Dąbrowie Górniczej i Sławkowie...*

Analizując rozkład mogił na sławkowskim cmentarzu, możemy stwierdzić, że w większości przypadków zachowano tradycyjny układ rzędów grobów męskich i żeńskich. Trudniejsza jest interpretacja usytuowania grobów kapłańskich (*kohenów*). Znajdują się one w centralnej partii cmentarza i mimo że nie są w wyraźnie wyodrębnionej partii obszaru cmentarza, dostęp do nich jest dość łatwy. Wchodząc na cmentarz można przejść do centralnej części nekropolii, kierując się dość szeroką „umowną” aleją, usytuowaną na prawo od bramy wejściowej. Wolna od nagrobków środkowa część cmentarza umożliwia swobodne skręcenie w lewo i dojście do zgrupowania nagrobków *kohenów*. Takie usytuowanie grobów nekropolii może sugerować starania w zachowaniu prawa religijnego dotyczącego *tame* (skażenia rytualnego). Musimy jednak pamiętać, że cmentarz sławkowski był po wojnie zdewastowany i przeprowadzona w latach sześćdziesiątych – dzięki staraniom obywatela USA Daniela Landsmana – rekonstrukcja mogła nieco naruszyć pierwotne rozplanowanie nekropolii. Wydaje się jednak, że w tym wypadku ewentualna ingerencja konserwatorska tylko w niewielki sposób mogła naruszyć stan pierwotny.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że przestrzeń symboliczna cmentarza żydowskiego nie może być wyłącznie rozpatrywana jako byt mający charakter świadectwa historycznego. Podczas prowadzonych prac konserwatorskich, mających często charakter robót polegających na rewaloryzacji założenia cmentarnego, winno się uwzględniać uwarunkowania wynikające z tradycji, obyczaju i prawa żydowskiego. Wynika to nie tylko z dbałości o historyczne realia, ale również z potrzeby zabezpieczenia oczekiwania zmarłych członków gmin żydowskich. W wypadku społeczności ortodoksyjnych jest to podstawowy wymóg, umożliwiający należyte wypełnianie wymogów religijnych. Oczywiście mówiąc o zmarłych, mamy na uwadze żyjących członków społeczności wiernych, do których obowiązku należy również troska o nieuchybianie pamięci zmarłym. Cmentarze żydowskie w Polsce są najczęściej zaniedbane, o ile nie zrujnowane. Często nikt się nimi nie opiekuje. Pochowani na nich ludzie (w większości obywatele II Rzeczypospolitej) opłacili niegdyś stosowne podatki, aby oni i ich rodziny mogli spokojnie myśleć o miejscu swojego wiecznego spoczynku. Wszystkie wymienione powyżej oczekiwania są zgodne z obowiązującym w Rzeczypospolitej Polskiej prawem⁴³.

Bibliografia

- Abrams I., *Jewish Life in the Middle Ages*, New York 1985.
Baldi D. OFM, *W ojczyźnie Chrystusa. Przewodnik po Ziemi Świętej*, Kraków – Asyż 1982.
Bieda J., Wiśniewska D., *Zasady dziedziczenia ustawowego na ziemiach Królestwa Polskiego po 1826 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, tom LXVI, zeszyt 1, Poznań 2014.
Cała A., *Asymilacja Żydów w Królestwie Polskim (1864–1897)*, Warszawa 1989.
Cebula R., *Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym*, [w:] *Żydzi na Górnym Śląsku i Zagłębiu Dąbrowskim*, red. D. Rozmus i S. Witkowski, Kraków 2011.
Cohn E.B., *Das Jüdische ABC*, Berlin 1935.

⁴³ Por. R. Cebula, *Ochrona prawna cmentarza żydowskiego w polskim porządku prawnym...*, s. 193-200.

- Cymbler K., *Cmentarz gmin żydowskich Będzina i Czeladzi*, Tel Aviv 2007.
- Edwards I.E.S., *Piramidy Egiptu*, Warszawa 1995.
- Ganzfried S., *Kitzur Shulchon Oruch. The classic guide to the everyday observance of Jewish law*, vol. II Ch. 98–221 A New translation with notes and diagrams by Rabbi Eliyahu Touger, New York 1991.
- Gardocka T., *Cmentarze jako dobra kultury*, [w:] *Prawna ochrona dóbr kultury*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2009.
- Greenwald Z., *Bramy Halachy. Religijne prawo żydowskie. Kicur Szulchan Aruch dla współczesności*, red. rabin S. Pecaric, Kraków 2005
- Goodenough E.R., *Jewish Symbols in Greco-Roman period*, Oxford 1992.
- Goldberg-Mulkiewicz O., *Obrzędy żałobne i pogrzebowe Żydów polskich*, „Polska Sztuka Ludowa” 1986, nr 1-2.
- Goldstein M., Dresdner K., *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich*, Lwów 1935 [reprint – Warszawa 1991].
- Hońdo L., *Epitafia i symbolika żydowskiego cmentarza w Tarnowie*, Tarnów 1992.
- Hońdo L., *Inskrypcje starego cmentarza żydowskiego w Krakowie*, cz. 1, Kraków 2000.
- Hońdo L., *Przestrzeń żydowskiego cmentarza*, [w:] *Śmierć – przestrzeń – czas – tożsamość w Europie Środkowej ok. 1900 r.*, Kraków 2002.
- Hońdo L., Cyankiewicz M., Rozmus D., Rozmus M., Starościak W., *Cmentarze żydowskie w Dąbrowie Górniczej i Sławkowie*, red. D. Rozmus, L. Hońdo, Kraków 2004.
- Hońdo L., Rozmus D., Witkowski S., *Cmentarz żydowski w Jaworznie*. Jaworzno – Kraków 2012.
- Jagielski J., [hasło] „Cmentarz żydowski”, *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 1, Warszawa 2003.
- Kelm T., *Architektura sakralna regionów saharijskich*, Warszawa 1991.
- Kirsztrot J., *Prawa Żydów w Królestwie Polskim – zarys historyczny*, Warszawa 1917.
- Kocjan K., Michałowska A., Rozmus D., Rozmus M., Witek A., *Nowy cmentarz żydowski w Olkuszu*, Kraków 2003.
- Krajewska M., *A Tribe of stones. Jewish cemeteries in Poland*, Warszawa 1993.
- Krajewska M., *Cmentarze żydowskie – mowa kamieni*, „Znak” 1983, nr 2-3.
- Krajewska M., *Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1-2.
- Krajewska M., *Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce*, „Polska Sztuka Ludowa” 1989, nr 1-2.
- Michałowska A., Rozmus D., Rozmus M., *Stary cmentarz żydowski w Olkuszu – materiały inwentaryzacyjne*, Olkusz 2007.
- Michałowska A., *Sejm Żydów litewskich (1623 – 1764)*, Warszawa 2014.
- Pruszyński J., *Dziedzictwo kultury w świetle Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.*, [w:] *Konstytucja i władza we współczesnym świecie. Doktryna, prawo, praktyka. Prace dedykowane profesorowi Wojciechowi Sokolewiczowi na siedemdziesięciolecie urodzin*, Warszawa 2002.
- Proszyk J., *Cmentarz żydowski w Bielsku Białej*, Bielsko-Biała 2000.
- Rahner K., Vorgrimler H., *Mały słownik teologiczny*, tłum. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 1987.
- Rad von G., *Teologia Starego Testamentu*, Warszawa 1986.
- Raphael S.P., *Jewish Views of the Afterlife*, New Jersey – London 1996.
- Rozmus D., *Cmentarze żydowskie ziemi olkuskiej*, Kraków 1999.
- Rozmus D., *De arte judeorum sepulcrali. Motywy artystyczne w żydowskiej sztuce sepulkralnej*, Kraków 2005.
- Schwartzman A., *Graven Image. Graphic Motifs of the Jewish Gravestone*, New York 1993.

- Stawiarski B., *Cmentarze Żydów aszkenazyjskich w średniowieczu. Przykład Wrocławia*, [w:] Średniowieczne i nowożytnie nekropolie Wrocławia, red. K. Wachowski, „Wratislavia Antiqua” 12/2010.
- Śygit B., Wąsik D., Kuczur T., *Prawo karne judaizmu*, Toruń 2015,
- Tora Pardes Lauder, *Księga Pierwsza – Bereszit*, red. rabin Sacha Pecaric, Kraków 2001.
- Trzeciński A., *Symboli i obrazy. Treści symboliczne przedstawień na nagrobkach żydowskich w Polsce*, Lublin 1997.
- Trzeciński A., *Hebrajskie inskrypcje na materiale kamiennym w Polsce w XIII–XX wieku*, Lublin 2007.
- Trzeciński A., *Cmentarze żydowskie w XIX i XX wieku (do Holocaustu) w Europie Środkowo-Wschodniej jako tekst kultury*, [w:] *Sztuka cmentarzy w XIX i XX w.*, Warszawa 2010.
- Urban K., *Cmentarze żydowskie, synagogi i domy modlitwy w Polsce w latach 1944–1966 (wybór materiałów)*, Kraków 2006.
- Wischnitzer-Bernstein R., *Symboli und Gestalten der Jüdische Kunst*, Berlin 1935.
- Wodziński M., *Hebrajskie inskrypcje na Śląsku. XIII–XVIII w.*, Wrocław 1996.
- Worończak J.P., *Specyfika kulturowa cmentarzy żydowskich*, Katowice 1993.
- Zeidler K., „Pojęcie dziedzictwa narodowego w Konstytucji RP i jego prawna ochrona”, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2004, tom XII.
- Żebrowski R. [hasło] „Halacha” [w:] *Polski słownik judaistyczny. Dzieje – kultura – religia – ludzie*, oprac. Z. Borzymińska, R. Żebrowski, t. 1, Warszawa 2003.

Streszczenie: Cmentarz w kulturze żydowskiej często określano mianem „Domu Wieczności”. Od schyłku średniowiecza zwano go eufemistycznie „Domem Życia”. Określano go jeszcze na wiele innych sposobów, a wszystkie znamionowały szacunek i cześć. W ciągu wieków wykształciło się wiele obyczajów i regulacji prawnych związanych z pochówkami. Rozplanowanie tradycyjnego cmentarza żydowskiego nawiązuje do obyczajowości religijnej. Na takim cmentarzu zachowany jest m.in. podział na kwatery lub rzędy grobów męskich i żeńskich. Na przestrzeni wieków szczególnie określono odległości pomiędzy poszczególnymi grobami. Osobna symbolika oraz lokalizacja przysługuje grobom *kohenów* (kapłanów). Oznaczano je na nagrobkach symboliką dłoni w geście kapłańskim. Członków tego rodu obowiązują również pewne specjalne przepisy dotyczące obyczajów grzebalnych. Chodzi o praktykę umieszczania grobów kapłańskich w bliskiej odległości od wejścia na cmentarz lub blisko muru cmentarnego. Dzięki temu można było oglądać grób swoich bliskich nawet nie wchodząc na cmentarz. Miało to uniemożliwić skażenie rytualne poprzez kontakt z innymi grobami podczas odwiedzin grobów bliskich. Wraz ze zmianami obyczajowymi i sekularyzacją zmieniał się też wygląd i rozplanowanie cmentarza żydowskiego.

Słowa kluczowe: cmentarz żydowski, zwyczaje związane z przebywaniem na cmentarzu, rozplanowanie cmentarza, groby *kohenów*, cmentarz dla gminy żydowskiej w Sławkowie i Strzemieszycach Wielkich, zalecenia konsekratorskie

THE JEWISH CEMETERY AS AN EXAMPLE OF THE SPATIAL APPLICATION OF THE CUSTOM RELIGIOUS LAW

Summary: In Jewish culture the Jewish cemetery was frequently referred to as “the House of Eternity”. Since the final years of the Middle Ages it was euphemistically called “the House of Life”. It was also referred to also by many other names, and all of them were characterised by honour and respect. During the course of the centuries many customs and legal regulations associated with the burial of the dead were formulated. The layout of the traditional Jewish cemetery refers to the

religious customs. Such a cemetery preserves, among other things, the division into sections or rows of graves of men and women. During the course of the centuries the distance between the particular graves was precisely determined. A separate set of symbols and localisation is attributed to the graves of the (Cohens) Priests. These symbols were marked by the image of the hands in a priestly gesture. The members of this family are also bound by specific regulations concerning the sepulchral customs. These have to do with the practice of placing priestly graves in the proximity of the entrance or of the cemetery wall. Owing to this the grave of one's relatives could be seen even without entering the cemetery itself. This was supposed to preclude a ritual contamination by the contact with other graves that are visited. The changes of the customs and the secularisation was accompanied by the change of the appearance and the layout of the Jewish cemetery.

Keywords: The Jewish cemetery, the customs associated with the visiting of cemeteries, the layout of the cemeteries, the graves of the *Cohens*, the cemetery of the Jewish community in Sławków and Strzemieszyce Wielkie, consecratory recommendations